

Видно силуети солдатів у зелених мундирах, з блискучими відзнаками, у начищених чоботах. Іноді є ще жінки з канчуками, у плащах, що нагадують воронячі крила.

Часто смердить. Ніхто не знає, що це за запах. Органи чуття працюють, але не впізнають. Ті, що виживуть, напишуть згодом, що такий сморід пам'ятається до самої смерті. Щось, що відчувається не в носі, а в мозку, глибоко всередині.

Було як у фільмі жахів. Або в пеклі. Або наче на іншій планеті. Так вони скажуть. Але це пізніше.

Поки що краще затримати дихання, втиснутися в хутрянний комір, що пахне парфумами. Заплющити на мить очі.

Вони висипаються з вагонів, вантажівок хвилиною скоцюрблених тіл, які ледве помістилися в тисняві. Деякі випадають, ніби речі, на землю, і вже так і залишаються. Інші знають, що треба йти швидко, – але ледве пересувають ноги. Натовп не хоче розгубити своїх пожитків. Не для того вони запахали дорогоцінні валізи й клунки до тісних коробок транспорту, не для того пригортали їх до своїх теплих тіл, щоб тепер утратити.

Солдати та їхні вівчарки викликають страх, але новоприбулі більше бояться типів, що до них наближаються. Інопланетяни? Привиди? Потвори? Виглядали вони, як пізніше скажуть, чудернацько. Моторошно. Як із потойбіччя. Станіслав Гжесюк, пізніший автор «П'яти років концтабору», прибувши до концтабору Дахау в квітні 1940 року, коментує товаришу: «Ти глянь-но, яка божевільня, яке божевільне дрантя».

Привиди мають на собі смугасті піжами, військові мундири, позначені фарбою, або брудне барвисте лахміття, що звисає з кісток. У руках вони тримають миски, голови в них лисі або перев'язані хустками. Страшно поглянути в їхні обличчя. Матері затуляють очі дітям. Натовп здригається і відсовується.

Єжи Орловський, колишній в'язень Штуттгофу, так описує у спогадах свої перші хвилини в таборі: «Сновигають тіні скелетів. Їхні кроки справляли враження степажу, півнячої ходи. Виглядало так, мовби всі вони не ходили, а виконували карколомні циркові фігури. Багато хто видряпував вошей зі своїх сорочок, кальсонів та різних закамарків».

Яніна Ленц, яка прибула до Бжезінки у грудні 1942 року, після війни залишить для музею Аушвіцу-Біркенау таке свідчення: «Вигляд табору жахливий. Якись по-клоунськи вбрані постаті, з тачками й лопатами, вирівнювали територію табору. У штанах ніби для верхової їзди, в кольорах від туркусового до зеленого, вдягнені в обтислі жакети з намальованим на спині хрестом, на ногах дерев'яні шкарбани, поприв'язувані шнурками. Було в цьому всьому щось несамовите і ненормальне».

Постаті? Але ж постаті є в художній літературі, романі, фільмі. Це не герої справжнього життя. Що ж вони тут роблять? Чому сюди ідуть? Чого від нас хочуть? Час від часу котрийсь із них спроможеться на гірку посмішку й скаже прибулим: «Зараз і ви будете, як ми».

Але ті не розуміють, вони ще вільні. Вони мають зачіски, капелюхи, хутра, рукавички, шалики, на ногах туфлі, шкіряні черевики, у валізах книжки, змінну білизну, светри, біжутерію. Вони є собою, а речі належать їм. Речі віддавна подорожують із ними. Вони вже давно позбулися речей, які їм були непотрібні, або ж ці речі в них відібрали. Вони постановили: те, що мають, – це мінімум для того, щоб вижити.

Але постаті повторюють: «Зараз ви віддасте все, але будете жити».

Письменниця Шарлотта Дельбо, сидячи після війни в паризькій кав'ярні, перерахує натовпи, що оселилися в її спогадах: «Є ті, що приїхали з Варшави в молитовних покривалах. Є ті, що

приїхали із Загреба, жінки з хустками на головах. З-над Дунаю в кольорових вовняних кубраках. Із Монте-Карло, були в казино, у вим'ятих під час подорожі фраках, із животами й лисі, товсті банкіри, що насолоджувалися грою. Є учениці пансіонів у однакових плісованих спідницях, у капелюшках із розвіяною синьою стрічкою. Є пара молодят, щойно з синагоги, наречена в білому й фаті, пом'ята, бо спала на підлозі вагона, молодий у чорному, в циліндрі, у брудних рукавичках».

Усі стануть цугангами. Так на табірному жаргоні, спольщивши німецький іменник, назвали тих, хто вперше потрапляє на територію табору. Слово «*Zugang*» означає підхід, надходження, доступ. А отже, цуганги – це люди, які підходять, надходять, отримують доступ. Доходять, а отже, прибувають до центру знищення. Приступають, а отже, стають об'єктами дій, що мають на меті перетворити їх на в'язнів або ж відразу на трупи.

Цуганги не належать до вільних людей, хоча не мають іще статусу в'язнів. Вони досі мислять за правилами світу, який залишають позаду, але вже бачать світ, якого не розуміють. Вони досі не вірять, але все ж є учасниками. Ще не вміють, але вже мусять грати.

Цуганг – це дебютант. Дебютант повинен знати своє місце. Письменниця Зоф'я Коссак-Щуцька пояснює у своїх спогадах коротко й категорично: «Неофітки, новобранки, щойно прибулі жовтодзьобики. Треба їх вишколити, щоб вони почали відповідним чином рухатися. Ніхто не озветься до них інакше, ніж криком, лайкою, стусаном, копняком».

А отже, летять копняки, лунає лайка. Тепер треба ставати у дві колони. Де краще? Зборище формується на течії, розділені порухом долоні й коротким наказом. Натовп праворуч тече в напрямку смерті, натовп ліворуч – у напрямку життя. Туди відразу потрапляють усі неевреї та євреї, визнані працеспроможними.

У напрямку смерті вирушають євреї, визнані негодящими, старі та діти.

Селена Брук – ще дитина, але, стоячи на рампі Біркенау, вона розуміє, що ліворуч ідуть євреї лише молоді та здорові. Її мамі всього сорок чотири роки, але Селена боїться, що за логікою цієї черги вона вже застара. Вона натирає матері щоки рештками фарби, яку зішкрябує з вагона. Ну, тепер у неї рум'янець.

Мариля Шперлінг підрум'янює собі щоки губною помадою. Вона не може виглядати блідою чи так, ніби має температуру. А отже, мастить не надто багато й не надто мало. Їй ще вдалося знайти у Плашеві такі рештки помади, що завжди залишаються на дні футляра. Вона здерла їх і загорнула в шматочок целоїдної плівки. Згорточок схований між пальцями. Мариля пройде з цією помадою через сім концентраційних таборів, а потім передасть її залишки до музею Яд Вашем.

Регулярні сортування перед входом до концтабору Біркенау відбуваються від липня 1942 року і стають дедалі частішими, численнішими. Вигляд натовпу, зосередженого на рампі, відомий завдяки так званому альбому Лілі Якоб. Уціліла угорська єврейка Лілі Якоб (пізніше Зельманович-Маєр) знайшла його, коли відновлювала здоров'я в колишніх бараках СС у визволеному концтаборі Дора-Міттельбау. Він лежав на нічному столику біля її ліжка. Альбом складався з фотографій, що документували прибуття чергових транспортів угорських євреїв у середині травня 1944 року. У ньому було 193 світлин на 56 сторінках, зроблені гауптшарфюрером СС Бернгардом Вальтером, керівником створеної 1940 року фотографічної майстерні табірної служби ідентифікації, та його асистентом, унтершарфюрером СС Ернстом Гофманном. Фотографії розмістив у альбомі й підписав в'язень Біркенау, відомий під прізвищем Мишковський, який працював у фотомайстерні. Альбом був створений для

документації процесу сортування в'язнів і мав служити коменданту концтабору Рудольфу Гьоссу.

На знімках видно широку чергу людей, що тягнуться уздовж вагонів. На перший план висуваються діти, яких тримають на руках і за руки жінки у хустках на головах. Чимало людей тягнуть клунки або мають на собі багато шарів убрання – тіло служить не лише для носіння, а й для перенесення одягу запасного, «про всяк випадок». Тому мають по кілька плащів на плечах, великі шалі, обмотані довкола шиї, хутра і жилети. У полах одягу часто ховається найцінніше майно, яке люди в черзі сподівалися зберегти якомога довше. Решта пожитків міститься у валізах, торбах та згортках, що працюючі видобувалися з темряви вагонів. Прибулі готувалися до того, щоб жити. А життя – це запаси їжі, одяг на зміну й на кожную нагоду. У натовпі жінок можна помітити вбрання, на якому ще не виблякла елегантність. Мережива, візерунчасті сукні, зграбно скроєні черевики.

На деяких світлинах із альбому Лілі Якоб видно також більші та менші стоси речей, повз які перетікає натовп. Є також в'язні, які помалу перекладають ці стоси на вантажівки. Не пропустять жодної валізи, жодного клунка. Колишня ув'язнена Леокадія Ровінська запам'ятала елегантну пані в бордовому береті, яка вивала в есесівців свою валізу. Та валіза нарешті відкрилася, і з неї висипалися перли, монети, діаманти. Вона дивилася на них, немов причинна. У клуночку Леокадії була лише шлюбна фотографія, кілька срібних столових приборів – весільний подарунок, а також одяг. Однак офіцери не нехтували нічим.

А отже, сортувальна бригада в'язнів ретельно досліджує кожен багаж. Вони поспішають. На землю випадають хлібини, джеми, банкноти, годинники, одяг. Рампа поволі заповнюється стосами різних кольорів і фактур. Немає коли попрощатися з речами. Вони вже не належать своїм власникам. Відразу

після розвантаження їх заберуть до спеціального сектора табору – *Effektenkammer*, тобто складів речей, що належать в'язням. Там розташований також комплекс бараків, які в народі зветься «Канадою». У них сортуватимуть речі, відібрані в євреїв. «Канада» – тому що до війни ця країна була синонімом достатку. Про Канаду, що пахла живицею, писав мандрівник Аркадій Фідлер. Тадеуш Боровський напише, що його «Канада» пахла французькими парфумами, а діамантів і монет у ній було більше, ніж у справжній Канаді сосен.

А отже, треба все пакувати, перекидати, прибирати. Позбирати все манаття, а потім підібрати кожен папірець. Має бути *Ordnung*\*. Треба підготувати місце для нових. Есесівці, що походжають уздовж вагонів, починають нетерпляче прискорювати крок. Але їхні погляди розосереджені. Так дивляться грибники або шукачі бурштину.

Офіцер Владімір Білан якраз не був присутній під час цього прибуття в'язнів, але занотував свої враження про прийняття потягів кількома місяцями раніше. На фотографії, зробленій після війни у краківській в'язниці, видно обличчя ковбоя з американських фільмів того часу. Замість крилатого капелюха – офіцерський кашкет із орлом і черепом, застібнутий під шию мундир із характерними рунами. У жовтні 1941 року він записав, що за табірними охоронцями належно пильнують інші офіцери, аби ті не винесли з транспорту навіть жодної консерви. «Ми повинні бути гордими й не торкатися єврейських речей». Однак через кілька місяців він додасть, що «завдяки цугангам кожен у таборі мав кілька годинників і по кілька перснів на пальцях».

В'язні зацікавлено придивляються, кого цим разом привели сюди нацистські накази. Іноді це єврейки з Голландії, молоді

\* *Ordnung* (нім.) – порядок.

дівчата, зодягнені в пухнасту вовну, з перекинутими через руки грубими пледрами. Іноді це елегантні бельгійські єврейки, у прегарних черевичках, надзвичайних хутрах і легких вуалях на капелюхах красивого крою. Іноді це кокетливі єврейки з Франції, що пахнуть душним мускусом. Серед них уже немає малолітніх і немає старих.

Підглядають вони також за прибулими чоловіками, що дисципліновано стоять у черзі на рампі. Ці обізнані з військовою муштрою. Вбрані у важкі плащі з моряцькими гудзиками, картаті пальта, на них зірки Давида. Штани – шаровари або вовняні прямого крою, іноді шапки, окуляри. Зараз вони шерезами по п'ять вирушають до бараків. Жоден із них не виглядає як релігійний єврей.

Релігійних сфотографували, як вони чекають у другій черзі. Їхні бороди розвіваються на вітрі, на маківках лежать капелюхи. За мить вони також вирушають на свою ділянку. Вони викликають захоплення фотографів, що присвячують їм багато кадрів. Деякі з-поміж євреїв позбавлені головних уборів – це для того, щоб їх принизити. Інші вже не мають борід, їх брутально обрізали у гетто. Вони обмотали обличчя рушниками.

Разом із ними підуть літні жінки. Одна з них важко обіперлася об двері вагона. На ній кілька спідниць, хустка, на лікті сорочки – груба латка. Вона дивиться в бік об'єктива понуро, але спокійно. Фотографи підпишуть її як «сільську кретинку з Тячева». Згодом ми дізнаємося, що її звали Бабо Батрен. Інша старенька стоїть прямо перед об'єктивом. Пальто перекинула через руку. Лагідно усміхається. Її звали Перля Шварц або Файге Ціг.

Багатьох жінок об'єктиви виловлюють на шляху до крематоріїв. Вони анонімні. Видно лише їхні хустки, згорблені силуети. Дітей вони тримають за руки, одна одну за плечі. Натовп переливається через рампу і прямує в бік березового гаю. Усі

сідають на траву. Дитячі обличчя змішуються з обличчями старших, матері пригортають доньок, стикаються хустки, кашкети, капелюхи.

Після війни на територіях колишнього концтабору, окрім фотоальбому, знайдуть також зошит для ескізів. Безіменний автор, що підписався ініціалами ММ, на двадцяти двох аркушах намалював картини винищення. Аркуші він заховав у пляшці, яку закопав поблизу крематоріїв. Малюнок за малюнком він простежує олівцем шлях транспорту від рампи до газової камери. Найімовірніше, що він працював при сортуванні речей, бо відображає деталі з фотографічною точністю. Видно березовий гайок і барвистий неспокійний натовп на дивовижному пікніку, що чекає на смерть. Видно капелюх і піджак тата, блузку в горошок із рукавами-буфами, в яку вдягнена мама, матроску синючка, якого вона тримає за руку.

У Треблінці, Собіборі, Белжці прибуття виглядає інакше. Тут натовп не ділиться на живих і померлих. Це не табори праці. Виживуть тільки ті, що мають обслуговувати посланих на смерть. На собіборському пероні зазвичай панує спокій. Бангофкоманда, тобто вокзальний загін в'язнів, частує кавою й булками із джемом. Ніхто не кричить, ніхто не підганяє. Часом замість телячих вагонів є звичайні, пасажирські. Елегантні транспорти із заходу вирушають на смерть елегантно. У тиші, в красивих плащах, у краватках. Часом хтось залишає чайові в долоні в'язня, який бере в нього валізу.

У Белжці на територію концтабору зазвичай в'їжджає по двадцять вагонів. На стінах бараків видно написи такого змісту (польською, німецькою та їдиш): «Прошу роздягнутися, піти в лазню, помитися й піти відпочити на соломі». Здавши одяг

і коштовності, люди отримують номерки – нібито для того, щоб пізніше отримати речі назад. Речі переносять до локомотивного депо, де їх згодом сортують, а потім у пакунках відсилають до Любліна. Там розташовані центральні склади операції «Райнгардт»\*.

У Треблінці все відбувається на сортувальному плацу *Sortierungsplatz* та плацу для роздягання *Entkleidungsplatz*, оточеному живоплотом. Тут ніхто не переймається гарними манерами. Має бути без зволікань.

Жінка не хоче віддати одяг? То здери його!

Треблінський натовп, уже позбавлений одягу, прямує після цього так званим «шлангом» до газових камер. Це вузький перехід між загородженнями з колючого дроту, порослий ялицею. Викликає асоціації з трояндовими гірляндами в романтичних садах. На межі «шлангу» стоїть будка, яку називають малою касою. Вона трохи нагадує симпатичні будки перед театром чи цирком, де продають квитки. Тут треба здати все, що ще залишилося. Далі вже тільки «лазні».

На Майданку чекальнію перед газовою камерою назвуть *Rosengarten*, Трояндовим садом. Крізь дротяну загорожу видно якісь бараки. Чотирнадцятирічна Галіна Біренбаум тремтить від холоду. Мама пригортає її й накриває вовняним плащем у гусячі лапки. Показує їй пальцем на жінок у смугастих робах. Пояснює, що вони вже працюють і ми теж будемо, ось лише нас помиють. Галіні не терпиться. Натовп напірає. Лише увійшовши всередину й відчувши воду на обличчі, дівчинка схоплюється, що мами немає – вона не може розділити з нею радості, що це вода, а не газ. Ще відчуває її тепло на своєму тілі. Що відчуває мама?

\* «Райнгардт» – кодова назва операції з винищення євреїв у Генеральній губернії та в окрузі Білосток у 1942–1943 роках.

В Аушвіці-Біркенау роздягальня – це вже частина комплексу смерті. Передпокій газової камери. На перший погляд, звичайний гардероб. Залмен Градовський, який працює в зондеркоманді, робить поточні нотатки: «Ми не наважилися сказати нашим коханим сестрам, що вони мусять роздягнутися догола, бо одяг, який вони мають на собі, є ще для них охоронним панциром, у якому криється їхнє життя». Свої рукописи Градовський закопає неподалік крематоріїв. Вони вцілюють. Він – ні.

Іноді, однак, в'язні не отримують ілюзії в подарунок. Шляма Драгон розповів історикові Гідеону Грайфу про транспорт із одягом найкращого гатунку. Була осінь 1943 року. Нагляд здійснювали офіцери, які покликали в'язнів із команди забрати речі, перш ніж новоприбулі зникли за дверима газової камери. Одна з жінок не хотіла оголитися. Есесівець на прізвище Шиллінгер націлився в неї пістолетом і гаркнув: «*Nein, ganz ausziehen!*»\*. Вона жбурнула в нього бюстгальтер. Потрапила в плече. Той, здивований, випустив з руки пістолет. Вона вхопила зброю й вистрілила. Влучно. Німці розстріляли всіх, хто був у роздягальні.

Абрагам, брат Шлями, мусив стягувати одяг із вішаків «гардеробу» й збирати його з підлоги. По одягу можна було дізнатися, з яких околиць приїхали його власники. Якщо з польських гетто, вбрання було сильно попсоване. З Голландії та Німеччини – у кращому стані. Інколи можна було знайти брендовий одяг. Усе позначене зірками Давида. Абрагам отримав наказ відпороти їх і зв'язати речі рукавами піджака.

Навіть мертве тіло можна і треба обчистити. Воно досі може приховувати предмети, що належать Райху. Особливо цінними є щелепи. А отже, останки перевіряють «стоматологи», які справно, не сповільнюючи темпу винесення тіл із газових

\* *Nein, ganz ausziehen!* (нім.) – Ні, швидко стягуй!